

Властивості українського правопису як основа формування правописної компетентності учнів

Неллі Бондаренко,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії навчання української мови
Інституту педагогіки НАПН України

УДК 372.8:811.161.2

Анотація.

У статті розкриваються основні принципи сучасного українського правопису; з'ясовується специфіка регульованих ними написань; обґрунтовується необхідність врахування методикою особливостей орфографії та пунктуації в роботі над грамотністю писемного мовлення учнів; даються практичні рекомендації щодо формування у них правописної компетентності.

Ключові слова: *орфографія, пунктуація, принципи українського правопису, врахування специфіки.*

Становлення правописної компетентності учнів спирається, з одного боку, на лінгвістичні відомості, що лежать в основі відповідних правил, а, з другого, – на ті специфічні поняття й закономірності, на яких ґрунтуються орфографія і пунктуація як розділи науки про мову.

Побудова ефективної методики навчання учнів 5-7 класів українського правопису неможливе без врахування особливостей системи сучасної української літературної мови.

Врахування специфіки, принципів українського правопису, характеру його взаємозв'язків з різними рівнями й аспектами мови, особливостей орфограми, пунктограми і відповідного правила визначають наукові основи методики навчання правопису.

Історія формування українського правопису сягає другої половини ХІХ століття. Відтоді він розвивався, зазнавав змін і неодноразово вдосконалювався.

Питання специфіки орфографії як особливої системи зі своїми властивостями і принципами, що відбиває закономірності мови, ґрунтовно досліджені вітчизняними науковцями – О. Біляєвим, І. Ющуком, Н.

Шкуратьяною, І. Хом'яком, І. Мельниченко та ін. За їх визначенням, сучасна українська орфографія ґрунтується на таких чотирьох принципах: фонетичному, морфологічному, історичному, або традиційному, смисловоу, або розрізняльному.

Фонетичний принцип орфографії передбачає точну фіксацію відповідними буквами на письмі звукового ладу мови.

Згідно з фонетичним принципом, слова або їх частини пишуться так, як вони вимовляються відповідно до літературної вимови. Традиційне розуміння фонетичних написань зводиться до позначення звуків (фонем) буквами на основі прямого зв'язку: фонема – адекватна їй буква. Теорія фонетичного характеру орфографії ґрунтується на тому, що ті самі букви позначають фонему в усіх її видозмінах, як би вона не звучала в тому чи іншому фонетичному положенні.

Аналіз наукових джерел з питань орфографії дає підстави для висновку, що в українській літературній мові переважають написання, основою для яких слугують саме вимова і слухові сприйняття того, хто пише.

Чисельну групу фонетичних написань в українській мові складають:

- усі наголошені голосні звуки (замок, бузок, лунка, десять, глибоко, дівчина); НАГОЛОСИ!
- всі наголошені [а], [у], [и] та [о], крім тих, що знаходяться в корені слів перед складом з наголошеними [у], [і] (метро, маргарин, будинок, додому, молоко, водити);
- [о], [е] після букв на позначення шиплячих (жовток, звечора, чомусь, шести, вечеря);
- [у] в словах парус, парубок, мачуха, яблуня, яблучний та ін. і в дієслівному суфіксі -ува- (дарувати, цілувати, жартувати);
- префікс с- перед кореневими к, п, т, ф, х (скопати, спекти, створити, сфотографувати, схвалити);
- групи приголосних звуків, що утворилися в результаті спрощення:

проїзний

усний

тижневий

серцевий

совісний

щасливий

корисний;

– групи приголосних [ств], [цтв], [зтв] в іменниках, утворених за допомогою суфікса -ств- від слів з основою на приголосні звуки [г], [з], [ж], [ч], [ц], [х], [ш], [с] :

товариство (від товариш)

ткацтво (від ткач)

боягузтво (від боягуз);

– приголосні звуки [з]; [ц], [с] ЗНАК МЯКОСТІ у суфіксах прикметників -зьк-, -цьк-, -ськ-, що виникають у результаті творення прикметників за допомогою суфікса -ськ- від слів, основа яких закінчується звуками [г], [ж], [з], [к], [с], [х], [ц], [ч], [ш].

ризький (від Рига)

паризький (від Париж)

кременчуцький (від Кременчук)

чеський (від чех)

дрогобицький (від Дрогобич)

золотоніський (від Золотоноша);

– чергування приголосних [г], [к], [х] – [ж], [ч], [ш] – [з], [ц], [с] :

дорога – дорожний – на дорозі

рука – ручний – на руці

кожух – кожушина – у кожусі

Морфологічний принцип орфографії полягає в однаковому позначенні на письмі тих самих значущих частин слова, або морфем (префіксів, коренів, суфіксів, закінчень змінюваних частин мови) незалежно від їх вимови. Єдність написання забезпечується встановленням аналогій, тобто однакового написання слів та їх складників – морфем – за аналогією зі спорідненими словами або словоформами.

Морфологічний принцип орфографії застосовується в написанні:

– букв, що позначають ненаголошені голосні [е], [и] та [о] (перед складом з ненаголошеним [у]) в коренях слів:

шепотіти (як і в слові шепіт) НАГОЛОСИ

весняний (весни)

кислота (кислий)

блищить (блиск)

розумний (розум)

голубка (голуб);

– букв, що позначають приголосні звуки, які змінюють своє звучання внаслідок асиміляції:

легко (легенько)

боротьба (боротися)

футбол, вокзал, рюкзак (за словником)

просьба (просити)

зважся (зважити)

гостиннці (гостиннець)

(на) дівчиннці (дівчиннка)

(на) гіллці (гіллка)

(у) чашщі (чашщка);

– букв е, и у префіксах пре-, при- :

прекрасний

премудрий

причинити

приморський;

– букв, що позначають приголосні звуки на межі значущих частин основи
– префікса і кореня:

розкласти

розчесати

зшивати;

– букв, що позначають приголосні звуки на межі кореня й закінчення чи афікса -ся(-сь):

милуєшся

не кичя

вчиться

трапляються;

– букв, що позначають довгі приголосні звуки на межі значущих частин основи – префікса й кореня, кореня і суфікса:

беззвучний

оббити

цінний

письменник.

Успадковані від минулих епох написання, що закріпилися в українській мові традиційно, регулюються **історичним**, або **традиційним**, **принципом**. Вони не підлягають поясненню ні з погляду фонечної системи мови, ні морфологічної будови слова. Це написання:

– букв, що передають один звук після букви на позначення м'якого приголосного звука або два звуки після букви, яка фіксує голосний звук, після апострофа, на початку слова:

моря

Галю

малюнок

твоя

троє

поливаю

м'ята

в'ються

об'єднати

яхта

ювелір

Євген;

– букви ї, що завжди позначає два звуки:

їхній

гаї

солов'їний

з'їсти;

– букви щ, яка завжди передає два звуки:

щебет

піщаний

плащ;

– букви ь:

відповідь

станьмо

нижнього;

– буквосполучень ри, ли між буквами на позначення приголосних звуків у коренях слів:

тримати

тривога

глибокий

блищати

– подвоєних букв у деяких словах іншомовного походження, зокрема у власних і загальних назвах:

Діккенс

Ніцца

Голландія

ванна

вілла.

В особливу групу науковці виділяють **сміслові написання** (їх ще називають **розрізнявальними, диференціюючими або умовними**).

Ці написання регулюються принципом, що сприяє розрізненню граматичних значень, а також розведенню різних за значенням і однакових за звучанням омонімічних слів. Це насамперед однозвучні слова, що пишуться по-різному залежно від їх значення:

– з великої чи з малої букви: Біла Церква (місто) – біла церква (будівля), Орел (місто) – орел (птаха), Лебідь (прізвище) – лебідь (птаха), Віра (ім'я) – віра (надія);

– написання різних букв у коренях слів:

везти і вести

богати́р і багати́р

греби́ і гриби́;

– написання разом і окремо:

зміст – з міст

накрила – на крила

напам'ять – на пам'ять

нагору – на гору;

– написання окремо або через дефіс:

по-твоєму – по твоєму. **НАГОЛОСИ**

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що різні частини орфографії об'єднані спільною основою, відбиваючи структуру мови. Однак лінгвістична природа їх неоднакова.

Питома вага кожного розділу в шкільному курсі різна. Основна увага приділяється першим двом, ступінь засвоєння яких фактично визначає рівень орфографічної грамотності учнів.

Своєрідність принципів, що обумовлюють специфіку кожного сегмента орфографії, відмінна лінгвістична природа різних її розділів потребують особливого підходу до вивчення відповідних написань.

Труднощі, що містяться в різних розділах, мають неоднакову природу й відрізняються ступенем складності. Учні повинні засвоїти, з одного боку, системність української орфографії, а, з другого, – відмінності між окремими її сегментами, які мають різну лінгвістичну природу і регулюються іншими принципами, специфіку кожної групи написань. Це зумовлює необхідність диференційованого підходу до вивчення написань разом з їх систематизацією.

Ефективність формування пунктуаційної грамотності учнів залежить від врахування принципів пунктуації як розділу науки про мову. Саме вони у комплексі з іншими складниками забезпечують наукову основу навчання пунктуації.

У мовознавстві історично склалися три підходи в питанні про **основні принципи пунктуації**: 1) **логічний**, або **смисловий**; 2) **синтаксичний**; 3) **інтонаційний**.

Згідно з **логічним**, або **смісловим**, принципом, пунктуація передусім слугує засобом вираження на письмі конкретного смислу (змісту). На переконання прихильників цього напрямку (Ф.І. Буслаєва, С.І. Абакумова, А.Б. Шапіро та ін.), розділові знаки виконують подвійну функцію.

По-перше, вони забезпечують смислове членування мовлення, позначення смислових відношень, відтінків думки, логічність і точність викладу, відділяючи одну завершену думку (речення) від іншої. Це такі розділові знаки як кома, крапка, крапка з комою, двокрапка.

По-друге, розділові знаки виражають почуття та емоції мовця, його ставлення до адресата (знак оклику, знак питання, тире).

Так, крапка вказує на завершеність думки, а знак питання – ще й на її питальний характер, особливий вид за метою висловлювання. Знак оклику вказує одночасно на завершеність думки (речення) та її емоційний тон. Позначенню смислових відношень слугують: кома між частинами складносурядного речення; коми при однорідних членах, що вказують на рівнозначність понять через синтаксичну рівноправність елементів речення. Відтінок думки передають відокремлені члени речення, вставні слова і конструкції.

Розділові знаки нерідко слугують основним або єдиним засобом смислових відношень у разі неможливості вираження їх лексичними або граматичними (синтаксичними) засобами (наприклад, кома, тире і двокрапка в тому самому безсполучниковому реченні):

1. День видався погожий, на небі ні хмаринки [кома вказує на послідовність подій і явищ].
2. День видався погожий – на небі ні хмаринки [тире вказує на результат дії].
3. День видався погожий: на небі ні хмаринки [двокрапка передає причинно-наслідкові відношення].

Наочним прикладом ролі розділових знаків у смисловій, логічній організації мовлення є наявність або відсутність розділових знаків (ком) у реченнях, де вставні слова і члени речення збігаються. Наприклад: 1. Директор, здається, на нараді у міністра. 2. Зимовий ліс здається казковим палацом.

Представники **синтаксичного напрямку** (Я.К. Грот, С. Буліч та ін.) вважають, що пунктуація ґрунтується на граматиці і призначена для оформлення синтаксичної структури речень. Вони виходять із того, що розділові знаки (кома, крапка, крапка з коіною, двокрапка) унаочнюють синтаксичний лад мови, виділяють і зв'язують члени речення, його частини й цілі речення, слугуючи для кращого розуміння писемного мовлення.

Ідеологи **інтонаційної теорії** (Л.В. Щерба, О.М. Пешковський, Л.А. Булаховський та ін.) роль розділових знаків вбачають у декламаційно-психологічному членуванні мовлення, у позначенні ритміки і мелодики фрази, її темпу і науз, фразної інтонації.

Інтонація органічно зв'язана з синтаксисом, вона є невідомою ознакою будь-якого речення. Пунктуація визначається інтонацією.

Взаємозв'язок пунктуації та інтонації (ритмомелодика) як засобів граматики-семантичних відношень між елементами висловлювання відбиває взаємозалежність усного і писемного мовлення, оскільки інтонація виконує в усному мовленні ту саму функцію, що й пунктуація – в писемному.

Мовці зазвичай говорять так, як пишуть, а не навпаки. Це пояснюється тим, що неможливо передати за допомогою розділових знаків на письмі інтонаційне багатство усного мовлення.

З огляду на суб'єктивність, інтонація не завжди є достовірним сигналом щодо необхідності вживання розділового знака, тим більше конкретного.

Пунктуація та інтонація часто не збігаються. Так, пауза між групою підмета і групою присудка в реченні зазвичай не позначається на письмі розділовими знаками. Водночас відсутність паузи не гарантує, що відповідно до правил на її місце не ставиться пунктуаційний знак.

Шкільна ж практика свідчить, що вивчення пунктуації з переважною опорою на інтонацію не дає бажаного результату.

Система української пунктуації досить гнучка: крім обов'язкових правил, вона містить вказівки, що не мають суворо нормативного характеру і допускають варіанти, зумовлені як смисловими відтінками, так і стилістичним забарвленням висловлювання.

Попри розходження поглядів представників згаданих трьох напрямів їх об'єднує визнання комунікативної функції розділових знаків як засобу оформлення писемного мовлення.

Пунктуаційна система ґрунтується переважно на синтаксичній основі. Пунктуація, однак, не копіює структуру речень, обслуговуючи її. Вона обумовлюється смислом висловлювання. Тому визначальним у побудові речень і виборі розділових знаків є смисловий аспект мовлення. Це підтверджується використанням розділових знаків (наприклад, тире), не регламентованих правилами.

Еволюція підходів до визначення принципів пунктуації дає підстави для такого висновку.

Виходячи з єдності смислового і граматичного аспектів, ролі розділових знаків в оформленні думки з погляду змісту і синтаксичної будови речень, можна констатувати логіко-синтаксичну основу пунктуації, складниками якої є смисл і граматична (а також інтонаційна) будова речень. Це означає, що під час роботи над правилами необхідно враховувати смисловий, синтаксичний та інтонаційний аспекти розгляду мовних явищ і фактів.

Аналіз властивостей сучасної української орфографії та пунктуації дає можливість зробити такі практичні **висновки** щодо методики навчання правопису.

Формування правописної компетентності учнів повинно ґрунтуватися на врахуванні основних закономірностей правопису (орфографії та пунктуації) як стрункої системи, сукупності частин цілого, кожна з яких має свою специфіку і заснована на певних принципах. Це сприятиме цілісному сприйманню й засвоєнню учнями правопису і правил як часткових виявів його закономірностей.

Українська орфографія – складна система зі своєю внутрішньою логікою, яка регулюється певними принципами. У ній виділяють п'ять розділів, кожен з яких становить систему правил, що ґрунтується на певних принципах – фонетичному, морфологічному, історичному, або традиційному, смислового.

Засвоєння орфографічної теорії, а також удосконалення відповідних навичок учнів повинно здійснюватися у певній системі, яка враховує специфіку української орфографії та особливості її засвоєння учнями.

З принципами орфографії учні ознайомлюються практично.

Методика опрацювання фонетичних написань визначається їх відповідністю вимові. Засвоєння звукового аспекта орфографії, що співвідноситься з вимовою, передбачає фонетичний аналіз слів, роботу зі словниками, письмо з голосу тощо.

Морфологічний принцип відрізняє регульовану тим сферу написаного від інших з огляду на брак співвіднесеності з фонематичною системою мови. Такі написання засвоюються через розрізнення частин мови або частин слова.

Більшість історичних, або традиційних, написань може бути пояснена етимологічно, тому в процесі їх засвоєння доцільно застосовувати види робіт, що сприяють запам'ятовуванню зорових образів слів.

Це, зокрема, систематична словникова робота, використання прийомів тематичного об'єднання слів у лексичні групи, утворення гнізд спільнокореневих слів, робота з орфографічним, тлумачним та етимологічним словниками, зорові словникові диктанти тощо.

Науковці одностайні в оцінці труднощів засвоєння учнями смислових написань з огляду на їх умовність. Засвоєння таких написань передбачає звернення до семантики слова, його морфологічної характеристики, до встановлення синтаксичних зв'язків тощо.

Зміст, методи і прийоми навчання пунктуації визначаються її характером і принципами, покладеними в її основу.

Опрацьовуючи матеріал пропедевтичного курсу, синтаксису і пунктуації в 5 класі, доцільно застосовувати смислове членування тексту, пунктуаційний розбір речень, постановку розділових знаків, добір прикладів до пунктуаційних правил, читання пунктуаційних правил за моделями-схемами, переконструювання речень, текстів, написання диктантів, творчих робіт тощо.

Анотація.

В статье раскрываются основные принципы современного украинского правописания; определяется специфика регулируемых ими написаний;

обосновывается необходимость учета методикой особенностей орфографии и пунктуации в работе над грамотностью письменной речи учащихся; даются практические рекомендации относительно формирования у них правописной компетентности.

***Ключевые слова:** орфография, пунктуация, принципы украинского правописания, учёт специфики.*

Література

1. Бардаш М.В. Навчання орфографії у восьмирічній школі: [посібник для вчителів української мови 5-8 кл.]. – К.: Рад. школа, 1966.
2. Иванова В.Ф. Принципы русской орфографии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1977.
3. Ломизов А.Ф. Обучение пунктуации в средней школе / Под ред. А.В. Текучева. – М., 1975.
4. Петерсон М.Н. Система русского правописания. – М. Изд-во МГУ, 1955.
5. Рождественский Н.С. Свойства русского правописания как основа методики его преподавания. – М., 1960.
6. Фардуй М.І. Українська мова. Практикум з правопису: Навч. посібник / За ред. В. Різуна. – 2-ге вид. – Київ: Либідь, 2005.
7. Хазанова А.С. Работа по орфографии и пунктуации при изучении синтаксиса: Из опыта работы. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1982.

Опубликовано: Бондаренко Н.В. Властивості українського правопису як основа формування правописної компетентності учнів / Неллі Бондаренко // Українська мова і література в школі. – 2013. – №1.